

**AZƏRBAYCAN MEMARLIQ ABIDƏLƏRİNİN ORNAMENTAL
KOMPOZISIYA QURULUŞU VƏ ONLARIN
GEYİM SAHƏSİNDƏ İSTİFADƏSİ**

Eynullayeva Məlahət Tapdıq qızı
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Dizayn kafedrasının dosenti, m.ü.f.d.
Email: melahet-m2000@mail.ru

UOT 729
UOT 746.92

<https://doi.org/10.30546/200309.2025.001.512>

XÜLASƏ

Yüksək səviyyəli tətbiqi-dekorativ sənətin mərkəzi sayılan Naxçıvanın memarlıq abidələrində müxtəlif formalı kərpiclərdən məharətlə istifadə edilməsi, kərpicə kaşı və rəng çalarlarının əlavə edilməsi onların memarlıq bəzəyini daha da zənginləşdirmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbində həndəsi və bitki ornamentlərinin işlənilib hazırlanmasına, riyazi bölmələr üçün nəzərdə tutulmuş üsullardan istifadəyə tez-tez rast gəlinir. Biz həndəsi naxışların ən mürəkkəb nümunələrinə XII-XV əsrlərə aid abidələrdə, əsasən, memar Əcəmi Naxçıvanın əsərlərində rast gəlirik. İntibah dövrü hesab edilən XII əsr bədii və memarlıq dizaynı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı memarlıq strukturları ilə təmsil olunur. Naxçıvanın bu dövrə aid memarlıq abidələri öz möhtəşəmliyi, özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri, qeyri-adi gözəlliyi və zərifliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Naxçıvan, memarlıq, dizayn, həndəsi ornamentlər, geyim dizaynı.

Bəşəriyyətin ilk mədəniyyət məskənlərindən hesab olunan Azərbaycanda umumdünya incəsənətinin ən gözəl memarlıq nümunələri, dekorativ və təsviri sənət əsərləri yerləşir. Bu abidələr üzərində həkk olunan bəzək elementləri (ornamentlər, rəsmlər, rənglər və s.) onlara xüsusi möhtəşəmlik verir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu bəzək elementləri müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında yaradılmış və dövrün bədii estetik baxışlarının ifadəçisi olmuşdur. Azərbaycanın memar və ustaları bədii xüsusiyyətlərə malik olan, təsviri və ornamental naxışları ilə seçilən yüksək sənət əsərləri yaratmışdılar. Abidələrin bədii estetik dəyərini daha da artıran bu bəzəklər daha çox həndəsi, nəbatı, müxtəlif formalı yazılardan

ibarət bəzəklər olmuşdur. Bildiyimiz kimi, hələ qədimdən ibtidai insanlar arasında ilk yazı və izahat forması olan həndəsi naxışlar daşdan, metaldan, taxtadan düzəldilmiş abidələrdə də istifadə olunurdu (1).

Araşdırsaq görürük ki, memarlıq abidələrinin səthlərində əsasən həndəsi naxışlar daha çox istifadə edilirdi. Belə ki, kvadrat naxışlardan Qəzvin, Marağa, Həmədan, Naxçıvan, Şəki, Ordubad memarlığında, altıbucaqlı və səkkizbucaqlı naxışlardan Bakı, Naxçıvan, Urmiya, Ərdəbil və s. abidələrdə geniş tətbiq olunurdu. Memarlıq bəzəyində istifadə olunan yazı naxışları (kufi xətti, süls xətti, nəsx xətti, fiquurlu yazılar) İsfahan, Bərdə, Təbriz, Mərənd, Bakı memarlıq abidələrində rast gəlinir. İslam dövrünün ilk illərindən başlayaraq memarlıq abidələrində mürəkkəb formalı uçan quşun qanadını xatırladan “islimi” bitkisəl naxış nümunələrinə rast gəlirik. Həndəsi və bitkisəl naxışlar müxtəlif formalı yazılarla əhatə olunurdu. Kompozisiya quruluşuna görə bitkisəl naxışlar 3 növə bölünürdü: lentvari, bağlı və torlu. Müxtəlif bitki motivlərindən yığılan lentvari naxışlar memarlıq abidələrinin səthlərində simmetrik formada verilən zolaqlara ayrılırdı. Lentvari naxışları ən çox yelənlər üzərində istifadə edirdilər. Bitkisəl bağlı naxışlar kvadrat, düzbucaq, oval, dairə və s. kimi formaların və medalyonların içərisində yerləşirdi. Torlu naxışlar isə əsasən köçürmə oxlarının yanında yerləşir və bütün istiqamətlərdə hərəkət yaradır. Sadə islami naxışlara Naxçıvanda Möminə xatun türbəsinin tağ içi və medalyonunda, Naxçıvanda Şeyx Xorasan türbəsinin mehrabında, butalı islami naxışlara Mərənd məscidinin mehrabında, qanadlı islami naxışlara Savə məscidinin mehrabında rast gəlirik.

Azərbaycanda daş üzərini bəzəmək, onlarda oyma, cızma üsulu ilə naxışlar açmaq XI-XV əsrin memarlığına xas olan xüsusiyyətlərdəndir. XI-XII əsrin abidələri üzərində daha çox həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı ornamentlərə bənzər kufi yazılara rast gəlikəsə, XIII və sonrakı əsrlərdə nəbatı ornamentlər arasında gül-çiçək rəsmləri daha çox özünü biruzə verirdi.

Həndəsi bəzəklərlə işlənmiş ən ilkin abidələr sırasında 1078-ci ildə tikilmiş İçərişəhərdə yerləşən Sınıqqala minarəsidir. Abidənin zəngin dekorativ elementlərlə bəzədilmiş bir otaqlı ibadət zalına şimal tərəfdən çox da böyük olmayan vestibül birləşir. Oxvarı taxtabanla tamamlanan zal ornamentli pəncərələrlə bəzədilmişdir. Bakı-Abşeron memarlığı üçün yad olan bişmiş kərpiclə lentvari şəkildə tağbəndin çərçivəsi boyunca ornament quraşdırılmışdır. Azərbaycan tətbiqi sənətində və memarlıqda geniş şəkildə istifadə olunan altıbucaqların birləşməsindən yaranan altıbucaqlı ulduzlardan ibarət dərin olmayan hörmə həndəsi naxışlar işlənmişdir(4). Bu minarənin bizim üçün maraqlı olan ən gözəl hissəsi

yuxarısında azançı üçün nəzərdə tutulan artırmadır. Üçmərtəbəli stalaktitlər vasitəsilə saxlanılan bu artırma dördkünc daşlarla hörülmüş, üzəri isə müxtəlif növlü həndəsi naxışlarla oyulmuşdur. Üç, beş, altıküncü fiqurlar, səkkizguşəli ulduz bu oyma ornament motivlərinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Bu abidənin oyma bəzəklərinin maraqlı cəhəti bir də ondan ibarətdir ki, burada onu inşa edən memarın adı - “Əbubəkr oğlu Məhəmməd” yazılmışdır (1).

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan memarlıq abidələri üzərində əsasən relyefli kərpic bəzəklərindən istifadə geniş yayılmışdır. Bu bəzək növündə formaca rəngarəng olan kərpiclərin tətbiqinə geniş imkanlar açılmaqla kompozisiya müxtəlifliyinə səbəb olur və sənətkarlar öz fantaziyalarının bütün zənginliyini nümayiş etdirə bilirdilər. Orta əst Azərbaycan memarlığında ən mürəkkəb və zəngin bəzək növü xüsusi riyazi qanuna tabe olan “giriş” adlanan xüsusi bəzək növü olmuşdur. Azərbaycan memarlığında belə naxışlı təkcə kərpiclə deyil, kaşı, gəc, daş və s. materiallarla həll edirdi. “Giriş” quruluşlu kərpic bəzəyinə ən çox Naxçıvan abidələrində rast gəlmək olur.

Tətbiqi-dekorativ sənətin yüksək səviyyədə olduğu bir mərkəz sayılan Naxçıvan memarlıq abidələrində tətbiq edilən kərpic hörgüsü, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə tətbiqi, kərpicə kaşı və gəcin rəng çalarlarının qatılması onların memarlıq bəzəyini daha da zənginləşdirirdi. Naxçıvan memarlıq məktəbində əsasən daha çox həndəsi və nəbatı ornamentlərin işlənməsi, riyazi bölgülərə hesablanmış üsulların tətbiqinə çox rast gəlinir. Həndəsi naxışların ən mürəkkəb nümunəsinə biz daha çox XII-XV əsr abidələrində, əsasən də memar Əcəmi Naxçıvanının əsrlərində rast gəlirik. İntibah dövrü hesab edilən XII əsr bədii-memarlıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı memarlıq tikililəri ilə təmsil olunur. Bu dövrə aid olan Naxçıvan memarlıq abidələri öz möhtəşəmliyi, özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri, qeyri-adi gözəlliyi və zərifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bişmiş kərpicdən və rəngarəng kaşılardan həndəsi motivlərdə, monumental kompozisiyalarda qurulmuş zərif memarlıq ornamentləri yüksək bədii tərtibatı ilə seçilir (2).

Azərbaycan memarlığının ən böyük nümayəndələrindən biri hesab olunan Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında öz astronomik biliklərindən istifadə edərək inşa etdiyi tikililərdə mütənasiblik, bütövlük və ahəngdarlıq əldə etmişdir. Memar əsərlərinə zərif bəzəklər tətbiq etməklə monumental obrazlar yaradırdı. Öz dövrü üçün səmərəli sayılan konstruksiyalar kəşf etmək (məsələn, qabaqcadan hazırlanmış kərpic blokları), ornament, kitabə, rəng kimi dekorativ vasitələri gözəl bilmək Əcəmi yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən idi.

Memarın təbiətə yaxınlığı, onun yaratdığı tikililərin bəzək işlərində, türbələrin eksteryerinin üz dekorunda nəbati naxışlardan istifadə etməsilə fərqli kompozisiya həllinə nail olmuşdur. Əcəmi girih naxışlarının yerliyini gəc oymaçılığı ilə bəzəməklə Yusif Kuseyir oğlu və Möminə xatun türbələrində ən bitkin bəzəklərə nail olmuşdur. Yusif Kuseyir oğlu türbəsində gəc oyma naxışlar dayaz və xətti olduğu halda, Möminə xatun türbəsində tutumlu və daha plastiki (3).

Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin bütün səkkiz səthi müxtəlif şəkili həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir (şək.1). Bu ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, gəc məhlulu ilə tavalər şəklində birləşdirilərək səthlərin üzərində möhkəmləndirilmişdir. Quruluş etibarı ilə türbənin yalnız qərb tərəfə baxan səthində türbənin giriş qapısı yerləşdirilmişdir. Çatmatağ şəkili bu qapı üzərində haşiyələr formasında verilmiş həmin hissə çıxıntılar vasitəsi ilə bir portal şəklini almışdır. Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin həm əsas tikilisi, həm də bəzək hörgüsü keyfiyyətli bişmiş kərpiclə işlənmişdir. Bu da abidəyə qırmızımtıl çalar verir. Türbənin kvadrat kərpicdən hörülən divarlarına qalınlığı 12 sm olan plitələrdən üz çəkilmişdir. Binanın yerüstü hissəsinin qapısı çatma şəklindədir. Tağın arxivoltu rombvari kərpiclə, yanları isə yanüstə qoyulmuş kiçik kərpiclərlə bəzədilmişdir. Portalın ümumi çərçivəsi düzbucaqlı olub, meandri xatırladan həndəsi naxışlarla örtülmüşdür (2).

Yusif Kuseyir oğlu türbəsinin eksteryerdəki taxçalarının içəri kərpicdən yığılmış sıx həndəsi naxışlı hörmələrlə üzlənmişdir. Türbənin bütün səkkiz səthi müxtəlif naxışlı həndəsi ornamentlə bəzədilmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, sonra gəc məhlulu ilə tavalər şəklində bütövləşdirilərək səthlərin üzərində bərkidilmişdir. Taxçaların səthi naxış kompozisiyaları ilə xüsusi dekor əldə etməklə künc qəfəslərlə işıq-kölgə effekti yaratmışdır. Türbənin taxçalarının səthində kərpic dekorun “girih” (düyün) adlanan xüsusi həndəsi ornamentlərindən istifadə olunmuşdur. Girih naxışlarını əmələ gətirən elementlər həndəsi formalardan-çoxbucaqlılar, yaxud ulduzlardan ibarətdir. Bu naxışlar bütünlüklə xətlərin bir-biri ilə ahəngdar birləşməsindən yaranmaqla ciddi riyazi qanuna tabedir (2).

Türbədə naxışlar kvadrat torların oxlarında və onun diaqonallarında qurulub. Naxış kompozisiyasının əsasını dairə içərisində qurulmuş səkkizbucaqlılar təşkil edir. Səkkizbucaqlını dörd ədəd altıbucaqlı əhatə edir və bu altıbucaqlının iç-içə keçməsindən mərkəzdə səkkizbucaqlı ulduzlar əmələgəlir (4).

Əcəmi Naxçıvanının digər ən gözəl əsərlərindən sayılan *Möminə Xatun türbəsi* bu gün təkcə Azərbaycan memarlığında deyil, ümumən islam memarlığında ən möhtəşəm

abidələrdəndir (şək.2).

Şəkil 1. Yusif Küseyr oğlu türbəsi

Şəkil 2. Möminə Xatun türbəsi

Belə ki, quran ayələrinin, islam kəlamlarının, müxtəlif nəbatî naxışların kufi yazıqlarla kombinasiyası bu abidənin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Möminə Xatun türbəsinin üzvlərində stalaktitlərlə bəzənmiş taqlar adi və kaşılı kərpicdən düzəldilən müxtəlif ornamentlərlə örtülmüşdür. Türbənin üzərində kitabələrdən ibarət memarlıq bəzək elementləri diqqəti cəlb edir. Monumental, əzəmətli bir tikili olan Möminə Xatun türbəsi Naxçıvana gələn səyyah və tacirlərin diqqətini cəlb etmiş və abidə bir çox əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın orta əsr memarlığının şah əsəri sayılan Möminə xatun türbəsinin kompozisiya xüsusiyyətləri, dekorativ bəzəkləri Azərbaycan türbələrinin böyük bir qisminin gələcək inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Möminə Xatun türbəsinin bütün dekoru onun xarici səthində cəmləşmişdir. Rəssamlıqla memarlığın sintezində həll olunmuş üzvlərin hamısının səthi başdan-başa müxtəlif rəsmli həndəsi ornament naxışlarla örtülmüşdür. Onbucaqlının geniş və kifayət qədər qalın künc çıxıntıları bəzəklə örtülmüşdür. Memar kompozisiya prinsiplərindən istifadə edərək, burada ornament bəzəklərini və kitabələri dekorativ vasitələrlə zənginləşdirmişdir. Müəllif Möminə Xatun türbəsində ornament bəzəyi rəsmlərini kərpiclərdən tərtib etmişdir.

Burada ornament bəzəyinə firuzəyi kaşı şirəli kərpicin daxil edilməsi, bişmiş kərpicdən əmələ gətirilən mürəkkəb şəbəkə rəsmlərini oxumağa yardımçı olur, türbənin estetik koloritini artırır. Möminə xatun türbəsində istifadə olunan kitabə və həndəsi ornamentdən ibarət olan bəzək və gəc üzərindəki nəbatı təsvirlər, gözəl bir sənət əsərini nümayiş etdirir. Türbənin taxçalarında cəmləşdirilmiş ornament bəzəyi, üzlərdə ən çox təsadüf olunan, altı və səkkizbucaqlı fiqurlardan ibarət 5, 6, 8 və çoxguşəli ulduzlar abidənin memarlıq kompozisiyasını tamamlayır. Onüzlü gövdənin stalaktidlə tamamlanan taxçaları düzbucaqlı çərçivə ilə əhatələnir. Bu çərçivələr bütünlüklə incə epiqrafik naxışlı-düzbucaqlı hərflərin vertikal şəkildə bir-birinə keçməklə mürəkkəb naxışlara çevrilmiş kufi xətlə yazılar ilə örtülmüşdür. Onüzlü türbənin bütün üzləri, kənarlardan “YASİN” surəsi ilə tamamlanır. Möminə Xatun türbəsinin interyeri sadə həll olunmuşdur. Əsasını kufi kitabələr təşkil edən mürəkkəb ornament kompozisiyalı medalyonlar günbəzin tavanına gəc məhlulu üzərində oyulmuşdur.

I medalyon səkkiz dəfə eyni sözün - “ALLAH” sözünün təkrarından quraşdırılmışdır.

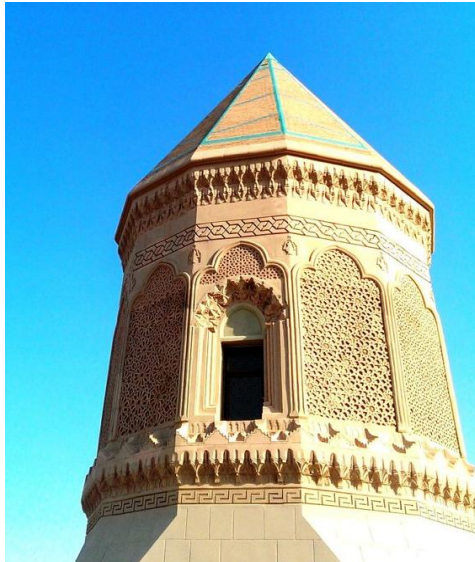
II medalyon müxtəlif sözlərin kombinasiyasından qurularaq və kompozisiyanın mərkəzini kənarları ardıcıl olaraq “ALLAH” sözünü təkrar edən beşguşəli ulduz təşkil edir. Ulduz ətrafında beşbucaqlı çərçivələrin hər tərəfində 6 dəfə “Ömər” sözü təkrar olunur.

III medalyonun çərçivələri nəbatı xarakteri daşıyır. Medalyonun ortası mərkəzi xonça ilə birləşib səkkizbucaqlı əmələ gətirən kufi kitabələrin düz xətləri ilə kəsişən həndəsələşdirilmiş xonçadır. Kufi kitabələr 8 ilk xəlifələrin adından ibarətdir.

IV medalyon kompozisiya baxımından I medalyona oxşar olub, altıguşəli ulduzun 5 kənarında “ALLAH” sözü ilə təkrarlanır (3). Beləliklə, nəbatı və həndəsi ornamental naxışların gəclə birgə işlənməsindən yaranan Möminə Xatun türbəsinin kompozisiya xüsusiyyətləri və dekorativ bəzək prinsipləri bir çox Azərbaycan türbələrinin gələcək inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Daş üzərində həkk edilmiş həndəsi bəzəklərə XIII əsrin memarlıq abidəsi sayılan Culfa yaxınlığındakı *Gülüstan türbəsi*ndə də rast gəlinir (şəkl.3). Memar bu oniki səthli abidədə ardıcıl təkrarlanan üç həndəsi ornamentli kompozisiya yaratmışdır. Tətbiq olunan həndəsi ornamentlərin əsasını çoxuclu ulduz və ondan gedən şüalar təşkil edir. Bədii xüsusiyyətinə və məzmununa görə Möminə Xatun türbəsinin bəzəklərini xatırladan Gülüstan türbəsi ndə beş, altı, səkkizuclu ulduzlara, altı və səkkizbucaqlı quruluşlara rast gəlinir.

XIV əsrdə 1322-ci ildə tikilən *Bərdə qülləvari türbəsinin* yerüstü hissəsi 3 əsas memarlıq bölgüsündən ibarətdir: daşdan hörülmüş kürsülük, dairəvi gövdə və çadırvari günbəz (şək.4). Firuzəyi kaşı ilə qırmızı kərpicin birgə kompozisiyasından əmələ gələn

kitabə 200 dəfədən artıq “ALLAH” sözünü naxış şəklində təkrarlayır.

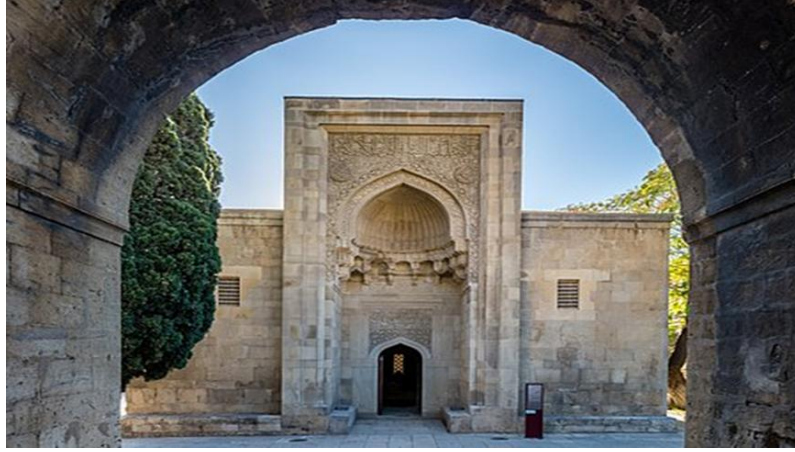
Şəkil 3. Gülüstan türbəsi

Türbənin gövdəsini örtən yazılı səthdən sonra yerləşir. Bu kitabənin yeri qara rəngli kaşidan, quraşdırılmışdır. Kitabə qurşağından sonra günbəzə keçid yerləşdirilmişdir. Bu stalaktitlərin daxili səthləri rəng Stalaktit qurşaqdan sonrakı konusşəkilli günbəzin səth hündəsi ornamentlə bəzənmişdir (1).

XV əsrdən başlayaraq, daş abidələr üzərində nə ornamentlərlə bəzədilmiş daş abidələrin ən gözəl nümunəsi XV əsrdə tikilən *Şirvanşahlar sarayıdır* (şək.5). Bu kompleks içərisində divanxana və Şirvanşahların türbəsində daha maraqlı tətbiq olunmuş oyma bəzəkləri öz bədiiliyi və zərifliyi ilə insanı heyran edir. Baştağın yanaqları üzərində daş üzərində yonulmuş “Əfşan” konpozisiyaları, yelənlərində “Bəndilik islimi” naxışları istifadə olunmuşdur (4). Divanxana və türbənin naxışları yerli ağ daşlar üzərində oyulmuş yarpaq və müxtəlif çiçəklərin mürəkkəb toxunmasından ibarətdir. Stilizə edilərək istifadə olunmuş bu ornamentlər şaxələr üzərinə ötürülmüş, şaxələrdə əksər yerlərdə

piçək adlandırılan spiral xətti şəklində çəkilmişdir (1). Şirvanşahlar sarayının bəzəkləri, ornamentləri kompozisiyasına və işlənməsinə görə müxtəlif dövrlərə aid olduğu görünür.

Şəkil 5. Şirvanşahlar sarayı

Divanxana qapısının tağı üzərindəki qabarıq naxışlar ətrafında oyulmuş çuxurlar dərin kölgə salaraq bu bəzəkləri aydınlaşdırır və onların zərif rəsmini gözə çarpdırır. İlk baxışda, bu bəzəklərin mürəkkəb görünməsinə baxmayaraq, onların müəyyən qaydalara tabe olduğu bilinir (1).

Şəkil 6. Şəki Xan sarayının interyeri

Orta əsr memarlığının ən görkəmli abidələrindən sayılan *Şəki Xan sarayı* öz orijinallığı ilə seçilir (şək.6). 1762-ci ildə Hüseyn xan tərəfindən tikilmiş sarayın divarlarında təsviri incəsənətin bir çox növləri cəmləşmişdir. Düzbucaqlı formada olan ikimərtəbəli bina Şəki xalq yaşayış evlərinin əlamətlərini saxlayır. İnteryerdəki zəngin dekorativ elementlər binanı saray tipli tikintilərə bənzədir. XVIII əsrdə şəbəkəçilik sənəti əşyaların, memarlıq

abidələrinin bəzədilməsində geniş istifadə edilirdi. Belə mürəkkəb ornament kompozisiyalardan biri şəmsi idi. Bu tipli ornamental kompozisiyalı şəbəkə işlərinin ən gözəl nümunələrinə Şəki Xan sarayında rast gəlirik. XVIII əsrdə tikilən xan sarayları içərisində ən möhtəşəmi Şəki Xanlarının sarayı sayılır. Sarayın memarının Ustad Abbasqulu olduğu ehtimal olunur. Sarayın mərkəzindəki, həm də kənarındakı otaqların fasada çıxan hissələrində pəncərə əvəzinə Azərbaycanın yaşayış memarlığına xas olan şəbəkələr işlədilmişdir. Binanın cənub fasadı tamamilə naxışlarla örtülmüşdür. Şəki Xan sarayının salonlarını bəzəyən dekorativ sənət nümunələri böyük əhəmiyyət daşıyır. Suvaq üzərində rəngli naxış, şəbəkə şəkilli ağac oyması, salon və otaqlardakı divar təsvirləri qiymətli sənət əsərləri hesab olunur. Şəki Xan sarayının qapı naxışı dairə və kvadrat əsasında qurulmuşdur. Künc nöqtələrindən və kənar oxlarından uzanan xətlərlə on ikiyə bölünən dairənin içərisində yerləşdirilən onikibucaqlı ulduzdan, mərkəz nöqtələrdən uzanan və ulduzların dilimlərinin kənar ortasından təkrarlanaraq əldə edilən bu naxışda dairənin mərkəzində oniki bucaqlı ulduz, kvadrat və dairənin birləşmə küncələrində isə səkkizbucaqlılar və onların daxilində səkkizbucaqlı ulduzlar yaranmışdır. Bu naxışlar qapı şəbəkələrində, onların yelənlərində, pəncərələrdə istifadə olunmuşdur (4).

Şəki Xan sarayı ornamental bəzəklərinin əksəriyyətini quşlarla gül motivləri təşkil edir. Şəki Xan sarayının divarındakı quş və gül rəsmləri tağ və taxça formalı səthlər üzərində çəkilmişdir. Sarayın tavanında verilmiş bəzəklər zənginliyi və texniki icrası ilə diqqəti cəlb edir. Tavan üzərində çəkilmiş rəsmlər gözəl bir xalıya bənzəyir. Tavanın ortasında olan göl və haşiyənin arasındakı boşluqlarda nəbatı ornamentlər təsvir edilmişdir. Otaqların dekorativ tərtibatında taxçalar və divar səthində yerləşən pannolarda xalq ustaları təbiətin gözəlliklərini, gül və çiçəkləri, heyvan və quşları təsvir etmişlər. Belə ki, burada qızılgül, lalə, yasəmən, zanbaq, maral, ceyran, kəklik, heyvan və quşlar təsvir edilmişdir. Bəzən gül və çiçəklər müxtəlif tərzdə bir-birinə sarmaşaraq mürəkkəb kompozisiyalar əmələ gətirir. Şəki xan sarayı bəzəklərinin orijinal xüsusiyyətlərindən biri də sarayın ikinci mərtəbəsində süjetli kompozisiyaların verilməsidir. Əvvəlki dövrlərin miniatür sənətini xatırladan belə kompozisiyalarda ov və müharibə səhnələri əks edilir.

Azərbaycanın tarixi şəhəri kimi tanınan Şuşada memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağının 1883-cü ildə tikdiyi *Yuxarı Gövhər ağa* məscidi maraqlı memarlıq həllinə malikdir (şək.7). 1768-ci ildə İbrahim xanın tikdirdiyi məscidin yerində qızı Gövhər ağanın tikdirdiyi bu abidə Şuşanın Cümə məscidi sayılır. Özündən əvvəlki tikilinin inşaat oxlarını

təkrarlayan Yuxarı Gövhər ağa məscidinin minarələrinin dekoru və məscid yaxınlığındakı mədrəsənin ikinci mərtəbəsində otaqlardan birinin divar rəsmləri Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənmişdir.

Şəkil 7. Yuxarı Gövhərağa məscidi

Məscid, kompozisiya-planlaşdırma və memarlıq bədii xüsusiyyətləri baxımından sələfindən kəskin fərqlənir. Giriş yarım dairəvi daş tağla həll olunmuşdur. Məscidin eyvanının tağları üzərində Quran ayələri yazılmış dekorativ lent vardır. Kərpiclə hörülmüş minarələrin səthi qabarıq lentlərlə üç hissəyə bölünərək rəngli daşlarla bəzədilmişdir. Məscidin ibadət salonu ikiqatlı pəncərələrlə işıqlanır. Məscidin binası daşdan, minarələr kərpicdən tikilmişdir. Şuşanın baş meydanından 150m aralı memar Kərbəlayi Səfi xan tərəfindən 1870-ci ildə tikilmiş *Aşağı Gövhər ağa* məscidi yerləşir (şək.8). Aşağı Gövhər ağa məscidinin digər cümə məscidindən fərqi odur ki, bi məscidin iki minarəsi ön fasadda deyil, arxa fasadın künc hissələrində yerləşib. Eyni memar tərəfindən tikilən məscidlərin demək olar ki, memarlıq üslubları oxşardır. Lakin bildiyimiz kimi, Şuşanın digər abidələri kimi Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa məscidləri işğal dövründə erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə Şuşada Yuxarı Gövhər ağa məscidinin tarixi simasını saxlamaqla bərpa işləri həyata keçirilmiş və digər abidələrlə bağlı işlər davam edir.

Şəkil 8. Aşağı Gövhərağa məscidi

Məlumdur ki, memarlıq abidələrində olduğu kimi, naxış sənəti hələ qədimdən dekorativ-tətbiqi sənətdə də (xalçaçılıqda, toxuculuq sənətində-geyimdə, parçalar üzərində) öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan ərazisində tapılmış ən qədim parça nümunəsi XVI əsrin əvvəllərinə aid olub qəbirlərin birində kəfən yerinə istifadə olunan yazılı ipək parça olmuşdur. Azərbaycan toxuculuq sənətinin nümunələrindən sayılan gül-çiçək rəsmləri ilə bəzədilmiş parçalar hazırda Azərbaycan Tarixi Muzeyində və Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş etdirilir (1).

Bakıda Şirvanşahlar sarayında aparılmış qazıntıları zamanı tapılmış nəbatı ornamentlə bəzədilmiş digər parça nümunələri XV-XVI əsrlərə aid edilir. Belə ki, daş oymalarda rast gəlinən nəbatı naxışlar bu parçalarda da öz əksini tapmışdır. XVI-XVII əsrə aid parça növlərində rəsmlər əsasən lirik əhvali-ruhiyyə ifadə edirdi. Hətta müharibə və ov səhnələrini təsvir edən parçalar lirik səpkidə olurdu. XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda toxunan parçalarda Qərbi Avropa naxışlarının elementlərinə rast gəlinir. Bu dövrdə müxtəlif məzmunla malik süjetli parça naxışları bütünlüklə sıradan çıxır, nəbatı və həndəsi formalı naxışlarla əvəz olunur (1). Azərbaycanda kətan və ipək parçaların üzərinə vurulan basma naxışlardan geniş istifadə olunurdu. Xalqımız lap qədimdən öz geyimlərində, baş örtüklərində, məişət əşyalarında basma naxışlardan istifadə edərək onlara gözəllik verməyə çalışmışlar (şək.9).

Şəkil 9. Geyim və kəlağiyılarda naxışların istifadəsi

Memarlıq abidələrinin divar səthlərinin xalçaya bənzəməsi hər iki sənəti bir növ bir - birinə yaxınlaşdırır. Memarlıq abidələrində xalça naxışlarından istifadə olunduğu kimi, xalçalarda da abidələrin elementləri öz əksini tapır. Əsrlər boyu hər iki sənət nümunələri üzərində tətbiq olunan naxışlar illər boyu formalarını dəyişsələr də, mənalərini saxlamışdılar. Bu gün işlimi, haçalı işlimi, bir-birinə əyilmiş yarpaqlı butalar xalçaların, parça məhsullarının, geyimlərin üzərində əks olunmaqdadır. Belə ki, bəzək kompozisiyaları – naxışlardan etnik üslublu geyim kolleksiyalarında istifadə etmək ənənəsi ötən əsrdən dünya moda sənayesində mövcud olmuşdur. Bildiyimiz kimi müxtəlif xalqların

Şəkil 10. Dolce&Gabbana. Alta Moda. Haute-couture 2019

geyimləri (slavyan, türk, hind, çin və s. xalq geyimləri) bir-birindən yalnız forma və konstruktiv quruluşuna görə deyil, həm də rəng və naxış xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Hal-hazırda geyim sferasında eklektika üslubunun hökm sürdüyü vaxtda, bir çox modelyerlər (Dolce&Gabbana, Valentino, Emilio Pucci, Marchesa, Sass & Bide və s.) müasir geyimlər ilə müxtəlif xalqlara aid olan milli dekor elementlərinin harmonik vəhdətini yaradaraq insanların zövqünü oxşayan Pret-a-porte, Pret-a-porte De Lux və Haute-couture xəttləri üzrə kolleksiyalar hazırlayırlar (şək.10).

Bir çox hallarda müasir geyimlərin modelləşməsində memarlıq (formarı, siluet xətləri, dekor elementləri, naxış kompozisiyaları) yaradıcılıq mənbəyi rolunu oynayır. Tarixi

memarlıq abidələrinin dekorativ quruluşunu təşkil edən bəzək elementlərindən istifadə etməklə müasir geyimlərin bədii ifadəliliyini artırmaq və onlara milli ruh vermək təcübəsi bu gün moda sferasında özünəməxsus yer tutur. Yuxarıda baxılan, hər biri Azərbaycan memarlıq tarixinin ayrı-ayrı səhifələrini, inşa edildiyi dövrün mədəniyyətini əks etdirən abidələrin naxış elementlərindən parçaların, müasir kostyumların, eləcə də, aksesuarların bədii tərtibatında istifadə etmək və etnik motivli geyimləri dünya miqyasında təqdim etmək gənc modelyer-dizaynerlərimizin üzərinə düşən vəzifələrdən olmalıdır.

Beləliklə, son olaraq qeyd edək ki, memarlıq, geyim, parça, xalça və s. sənət növlərində bəzəklərin oxşarlığı xalqın mədəni - mənəvi dəyərlərinə bağlı olub, Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini bir daha nümayiş etdirir. Azərbaycanın dəyərli memarlıq abidələrinin, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin zəngin bəzək elementlərini araşdırdıqca məlum olur ki, onlar uzun sürən inkişaf yolu keçmiş və özünü təsdiqləyən qanunauyğunluqlar əldə etmişdir.

ORNAMENTAL COMPOSITIONAL STRUCTURE OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN AND THEIR USE IN CLOTHING

Eynullaeva Melakhet Tapdyg
Azerbaijan University of Architecture and Construction
Associate Professor of the Department of Design Fundamentals, PhD in Arch.
E-mail: melahet-m2000@mail.ru

UDC 729
UDC 746.92

SUMMARY

In the architectural monuments of Nakhichevan, which is considered the center of high-level applied and decorative art, the skillful use of bricks of various shapes, the addition of tiles and shades of color to the bricks further enriched their architectural decoration. In the architectural school of Nakhichevan, the development of geometric and plant ornaments, the use of methods designed for mathematical divisions are often encountered. The most complex examples of geometric patterns are found in monuments of the 12th-15th centuries, mainly in the works of the architect Ajami Nakhichevani. The 12th century, which is considered the

Renaissance period, is represented by numerous architectural structures of great importance in terms of artistic and architectural design. The architectural monuments of Nakhchivan, related to this period, attract attention with their magnificence, unique original features, extraordinary beauty and elegance.

Keywords: Nakhchivan, architecture, design, geometric ornaments, clothing design.

ОРНАМЕНТАЛЬНАЯ КОМПОЗИЦИОННАЯ СТРУКТУРА АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ОДЕЖДЕ

Эйнуллаева Мелает Тапдыг кызы
Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства
Доцент кафедры Основы дизайна, д.ф.арх.
Эл. почта: melahet-m2000@mail.ru

УДК 729
УДК 746.92

РЕЗЮМЕ

В архитектурных памятниках Нахичевана, который считается центром прикладного и декоративного искусства высокого уровня, искусное применение кирпичей различной формы, добавление к кирпичам изразцов и оттенков цвета еще больше обогатили их архитектурное убранство. В архитектурной школе Нахичевана часто встречаются развитие геометрических и растительных орнаментов, применение методов, рассчитанных на математические деления. Сложнейшие примеры геометрических узоров мы находим в памятниках XII-XV веков, в основном в работах архитектора Аджами Нахичевани. XII век, который считается периодом Возрождения, представлен многочисленными архитектурными сооружениями, имеющими большое значение с точки зрения художественного и архитектурного дизайна. Архитектурные памятники Нахичевана, относящиеся к этому периоду, привлекают внимание своим великолепием, неповторимыми самобытными чертами, необыкновенной красотой и изяществом.

Ключевые слова: Нахичевань, архитектура, дизайн, геометрические орнаменты, дизайн одежды.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Rasim Əfəndi. Toğrul Əfəndi. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, İşıq nəşr., 1984
2. Gülçöhrə Məmmədova, Zahidə Məmmədova. Azərbaycan memarlıq tarixi. Orta əsrlər memarlığı (VIII-XIV əsrlər). Bakı – 2013. II cild.
3. Rahibə Əliyeva . Memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani
4. Qənbərova Gülnarə. Azərbaycan memarlıq və xalçaçılığında ornament motivlərinin ümumi prinsipləri (XI-XVIII əsrlər). /mem.üzrə. fəls.dokt. dissert. Bakı-2009.
5. Əlizadə Q.M. Memarlıq nəzəriyyəsi və Azərbaycanda tikinti təcrübəsi, Bakı: Maarif, 1963, 190s.
6. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 260s.
7. Məmmədzadə K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı: Elm, 1978, 208 s.
8. Ализаде Г.М. Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции. Баку: Азернешр, 1963, 228 с.
9. Усейнов М.А., Бретанцкий Л.С., Саламазде А.В. История архитектуры Азербайджана М.: 1963, 396 с.
10. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство Баку XIX – начало XX веков. Ленинград. Стройиздат, 1978, 216 с.
11. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начало XX века. Ленинград: Стройиздат, 1986, 456 с.
12. Фатуллаев Ш.С. Жилые дома в застройке городов Азербайджана на рубеже XIX – XX вв. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1963, 118 с.
13. 13.Фатуллаев Ш.С. Архитектурная энциклопедия Баку. Межд.Акад. Архитектуры стран востока Баку – Анкара, 1998, 542 с.